

الفصول فی الطبّ

(المُرشد فی الطبّ)

تألیف

ابی بکر محمد بن زکریای رازی

(متوفی ۳۱۳ هـ.ق.)

به کوشش

دکتر یوسف بیگ باباپور

سرشناسه	رازی، محمد بن زکریا، ۳۵۱-۳۱۳ ق. توشیح‌گر
عنوان قرارداد	: فصول، شرح
عنوان و نام پدیدآور	: الفصول فی الطب (المرشد فی الطب) / تألیف ابی بکر محمد بن زکریا رازی (متوفی ۳۱۳ هـ ق):
مشخصات نشر	: به کوشش یوسف بیگ‌باباپور
مشخصات ظاهری	: تهران: سفیر اردهال، ۱۳۹۲
فروست	: ۹۸ ص
شابک	: مجموعه دواء و درمان در روزگاران کهن: ۱۱
وضعیت درست‌نویسی	: ۶۰۰۰۰ ریال: ۴-۵۲-۳۱۳-۶۰۰-۹۷۸
یادداشت	: فیثا
یادداشت	: عربی
موضوع	: کتاب حاضر شرحی بر کتاب «فصول» تألیف بقراط است
موضوع	: بقراط، ۳۷۷؟ - ۴۶۰ ق. م. فصول - نقد و تفسیر
موضوع	: پزشکی یونانی و رومی
موضوع	: پزشکی سنتی - متون قدیمی تا قرن ۱۴
شناسه افزوده	: بیگ باباپور، یوسف، ۱۳۵۷، گردآورنده
شناسه افزوده	: بقراط ۳۷۷؟ - ۴۶۰ ق. م. فصول، شرح
ردمبندی کنگره	: ۲۱۴-۲۱۶-۶۷-۱۲۶ R
ردمبندی دیویی	: ۶۱۰/۹۲۸
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۱۰/۲۲۰

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۳۱۳-۰۵۲-۱

تهران: خیابان مفتح، خیابان سمیه، روبه روی بانک ملی ایران، ساختمان ۱۱۸، واحد ۴

الفصول فی الطب (المرشد فی الطب)

© حق چاپ: ۱۳۹۲، انتشارات سفیر اردهال www.safirardahal.ir

نوبت چاپ: اول

تألیف: ابی بکر محمد بن زکریا رازی

به کوشش: دکتر یوسف بیگ‌باباپور

طراح جلد:

صفحه‌آرا: منیره فاتحی

ناظر فنی چاپ: جواد فینی

شمارگان: ۵۵۰

شماره نشر: ۲۱۱-۱

بهها: ۸۰۰۰۰ ریال

همه حقوق محفوظ است. هر گونه نسخه‌برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

به نام خداوند جان و خرد

مجموعه «دوا و درمان در روزگاران کهن» حرکتی است منظم و برنامه ریزی شده توسط انتشارات سفیر اردهال، قدمی است هرچند کوچک در احیای میراث پزشکی دوره اسلامی که افتخار داشته ایم در کمتر از یک سال نزدیک به پانزده مجلد از آن را پیش ببریم و منتشر نماییم می‌شود گفت که البته باید این اقدام مهم و فرخنده را مدیون دوستان محقق و اهل قلم و نیز جامعه فرهیخته و علم‌دوست دانست.

از سال ۱۳۹۱ شمسی برخی از مجموعه‌های هدفمند و مهمی در این انتشارات با پیشنهاد و نظارت علمی دوست عزیز، جناب آقای دکتر یوسف بیگ‌باباپور، آغاز گردید. سعی نموده‌ایم تا سالانه به یاری خداوند متعال از هر مجموعه‌ای مجلداتی را پیش ببریم و الحمدلله که با وجود تمامی مشکلات موجود، توانستیم در این مدت اندک به این مهم دست زنیم و پیشرفت رضایت‌بخشی حاصل کنیم:

جستارهایی در میراث اسلامی (مجموعه مقالات و اسناد و متون)، مجموعه تاریخ علم فرهنگ و تمدن دوره اسلامی (چاپ عکسی نقاشی متون)، فهرست‌ها (فهارس نسخ خطی)، دوا و درمان در روزگاران کهن (مختص متون پزشکی دوره اسلامی)، مجموعه احیای متون (متون تصحیح شده)، و تذکرة‌های فارسی، از جمله این مجموعه‌های مسلسل و هدفمند هستند که هر کدام تا به حال به چند مجلد رسیده‌اند.

انتشارات سفیر اردهال افتخار دارد به عنوان یک خادم فرهنگی برای فرهنگ و تمدن عزیز ایرانی - اسلامی گامی هرچند مختصر برداشته و در این مهم انگیزه‌ای جز دغدغه فرهنگی نداشته است؛ و خدای را شاکریم که در این راه از همدلی و همکاری دوستانی برخوردار بوده‌ایم که توانسته‌ایم با عنایت الهی به اهداف خود دست یابیم؛ و ایمان داریم که «هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي»، و لاغیر؛ الحمد لله والمنة.

و باز به یاری خداوند بلندمرتبه، هم اکنون یک شماره دیگر نیز از مجموعه دوا و درمان در روزگاران کهن با احیای الفصول فی الطب (ارمشد فی الطب) دانشمند بزرگ ایرانی، زکریای رازی، که توسط دوست عزیزم، آقای دکتر یوسف بیگ‌باباپور، آماده گردیده، منتشر می‌شود.

سید حسین عابدینی اردهالی

مدیر انتشارات سفیر اردهال

تهران - اول تیرماه ۱۳۹۲ خورشیدی

فهرست مطالب

٩	مقدمه
٢٥	فصول فى الاستطقتات
٢٨	الأمر فى تركيب جميع ما يتركب
٢٨	فصول فى المزاج
٢٩	الاعتدال
٣٠	فى البدن المعتدل المزاج
٣١	فصول فى الأهوية، والمياه، والأغذية، والأوية
٣٤	فصول فى المياه والتلج والجمد
٣٦	فصول فى استخراج قوى الأوية والأغذية
٣٨	فصول فى الرياضة
٤٠	فصول فى الحمام
٤١	فصول فى النوم واليقظة
٤٢	فصول فى الحاجة إلى الغذاء واستعماله على طريق الشراب
٤٦	فصول فى الامتلاء
٤٨	فصول فى رداءة الخلط
٤٩	فصول فى الأدوية المسهلة
٥٠	فصول فى استعمال التقيء، والأدوية المقيئة
٥١	فصول فى إدرار البول
٥٢	فصول فى إدرار سائر الفضول
٥٣	فصول فى الشراب

٥٤	فصول فى الجماع
٥٥	فصول فى تركيب الأدوية
٥٦	فصول فى المرض، والسبب، والعرض
٥٨	فصل مجمل فى الاستدلال على علل الأعضاء الباطنة
٦٠	فصول فى البول
٦٣	فصول فى النُبْض
٦٥	فصول فى التنفّس
٦٦	فصول فى البُحران
٦٧	فصول فى أيام البُحران
٦٩	فصول فى أزمان الأمراض
٦٩	فصول فى النضج
٧٠	فصول فى الحُمَيّات
٧٥	فصول عامية، وقوانين وطرق عوام
٧٥	فى المنع من الغذاء، واستعمال الاستفراغ
٧٨	استفراغ فضول الدماغ
٧٩	استفراغ فضول المعدة
٧٩	استفراغ فضول الطحال
٨٠	استفراغ فضول الأمعاء
٨٠	استفراغ فضول الكلى
٨٠	استفراغ فضول المثانة
٨٠	استفراغ فضول الأرحام
٨٠	فصول فى الفصد

٨١	فصول فى الطبعة
٩٠	علامة الردية
٩١	فصول فى صناعة الطب

www.ketab.ir

مقدمه

رازی در غره شعبان ۲۵۱ ق، (اوت ۸۶۵ م.) در شهر ری چشم به جهان گشود و در پنجم شعبان ۳۱۳ ق. (۱۵ اکتبر ۹۲۵ م.) در همان شهر درگذشت. از دوران کودکی و نوجوانی رازی اطلاعات چندانی در دست نیست.

او پس از فراگیری پزشکی و به دست آوردن مهارت و تجربه فراوان سالیانی دراز در بیمارستانهای ری و بغداد و بار دیگر در ری به درمان بیماران پرداخت و ریاست بیمارستانهای بغداد و در پایان عمر خود، بیمارستان منصوری ری را به دوش کشید و شهرت پزشک بیمارستانی (بالینی) را به او دادند.

در بلندمرتبگی رازی همین بسنده است که بیرونی با همه اختراعاتی که در زمینه فلسفه و جهان بینی دینی، با رازی دارد، رساله‌ای گسترده که در گیرنده لیست کتاب‌های رازی است، نگاشته است که بر پایه فهرست علوم گوناگون پزشکی، طبیعی، منطق، ریاضی، هیئت، تفسیر و خلاصه کردن کتاب‌های گذشتگان و فلسفه و متافیزیک، شیمی، کفریات و دیگر زمینه‌ها است.

رازی بنا بر گفته ابن جلعجل در طبقات الأطباء، به پزشک بالینی (طیب المارستانی) شهرت دارد. تا جایی که می‌توانیم او را پایه‌گذار سبکی نو در شیوه درمان بیماران

بدانیم که تا مدت‌ها پس از او نیز کسی آن را به مهارت وی به اجرا درنیامد و شاید بتوان گفت تنها در این دو سده اخیر شیوه او را در بیمارستانهای جهان انجام می‌دهند و آن یادداشت کردن مشخصات فردی هر بیمار، حدود سن، و حتی شغل او، گزارش روزانه کامل از وضعیت بیمار در حالت‌های گوناگون دوره بیماری و درمان او می‌باشد که اکنون با نام تاریخچه پزشکی در پرونده بیماران ثبت می‌شود. او همه رویدادها و مشاهدات و اتفاقات مهم بیمار را در جایی یادداشت می‌کرد. این یادداشت‌بخشی از کتاب «حاوی» یا «جامع الکبیر» او گردید که دربرگیرنده پرنده بالینی چند ده بیمار است و بیانگر آزموده‌ها و تجارب شخصی اوست.

مکتب رازی به عنوان یک پزشک بالینی پرکار، بر پایه تجربه و مهارت بیشتر استوار است تا دانش نظری. او می‌گوید: بر پزشک نظری است که دارای مهارت و تجربه باشد، اگر این دو (نظری و بالینی) در یک شخص گرد نیاید، باید یکی را دارای دانش گسترده پزشکی و دیگری دارای مهارت و تجربه بالینی باشد و کار زیر نظر هر دو انجام گیرد. چنانچه هرگاه میان آن دو اختلافی پیش آید، مورد اختلاف بر گروه دیگر که دارنده تجربه هستند، عرضه گردد، و پس از تأیید همگان آن نظر پذیرفته شود.

شک و گمان‌های اشتباه بیشتر در بخش نظری دانش پزشکی روی می‌دهد تا بخش تجربی؛ چنانچه میان دارنده دانش و تجربه یکی باید برگزیده شود، بهتر است آن کس که تجربه دارد، گزینش شود؛ چرا که بیشترین سود را در هنر پزشکی دارد. تفاوت نوشته‌های رازی با دیگران در این است که او به ارزش و اهمیت آزمایشهای شخصی خود توجهی بسیار دارد. گرایش رازی به تجربه و آزمایش را در کتاب *خواص الأشياء* او به خوبی دیده می‌شود. رازی هنگامی که هدف خود را از نگارش کتاب در پیشگفتار روشن می‌کند، ویژگی همه اشیا را که از زبان مردم گفته می‌شود، گردآوری می‌کند؛ ولی از پذیرش یکایک این خواص بدون اثبات و

تکیه بر آزمایش می‌پرهیزد؛ اما دستور نگارش همه آنها را می‌دهد؛ زیرا امکان دارد با کنار گذاشتن یکی، سودمندی ویژه آن نیز از دست برود.

رازی در کتاب *محنه الطیب* نشان می‌دهد در صورت پیدا شدن اختلافی با پزشکان نظری در کنار پزشکان بالینی قرار گرفته و با ایشان هم‌نوایی می‌کند. دیدگاه همیشگی او چنین است: اشتباه در جایگاه دانش نظری بیش از تجربی می‌باشد.

رازی با کتابها و رساله‌های گوناگون خود چون *الحاوی* و *طب منصوری* خود را پزشک بالینی معرفی کرده است و نشان داده است که تئوری پرداز رشته پزشکی نیست. او به مانند دیگر همکارانش از تأثیرگذاری فلسفه در پزشکی رهایی نداشته است و ناچار در اندک نگاشته فلسفی پزشکی خود شریک ایشان می‌شود.

پزشکان کهن به دو گروه بخش می‌شدند: فیلسوفان پزشک، که برترین آنان ابن‌سینا؛ و پزشکان فیلسوف، که مهم‌ترین نشان رازی می‌باشد. هر یک از ایشان پیرو مکتب و آیینی در پزشکی هستند که با یکدیگر تا اندازه‌ای تفاوت دارد. فیلسوفان پزشک، پزشکی را به عنوان دانشی که از آن بی‌نیازی نیست، می‌دانند و تلاش ایشان برای رسیدن به کمال سبب شده که به سری پزشکی نیز کشانیده شوند.

پزشکان فیلسوف پایه‌های نخستین فهم خود را بر دانش پزشکی استوار می‌کنند. یعنی به شناخت بیماری و بیماران و درمان ایشان می‌پردازند. فلسفه وسیله‌ای است که این هدف را به آرمان نهایی‌اش برساند. روش اندیشیدن دو گروه متفاوت است. هر کدام ابزار رسیدن به هدف و آرمان خود را جداگانه در نظر می‌گیرند.

رازی در عرصه تشخیص وجوه افتراق بیماری‌های مشابه از نیرومندترین پزشکان است. یکی از تجربه‌های تشخیصی او در این زمینه، درمان بیماری سرسام است. وی در این بیماری از روش علمی مقایسه‌ای که به گونه تجربه بداند دست یافته است، پیروی می‌کند و اثر درمانی آن را به خوبی روی بیماران می‌بیند. بیماران خود را به دو دسته بخش می‌کند. گروهی را با خون‌گیری (رگ زدن) و گروه دیگر را به

عنوان شاهد بدون خون گیری نگاه می دارد. سپس در انتظار نتیجه دلخواه درمان و بهبودی دو گروه می نشیند.

ویژگی دیگر رازی توجه به هر درمانی پیش از دارودرمانی است که سفارش آن را به همه پزشکان و درمانگران و دانشجویان می کند و گاهی دستور آن را می دهد. سفارش درمان با خوراک پیش از درمان با دارو می باشد. او رساله هایی در این باره نگاشت که شیوه خوراک درمانی را برای بیماران خود یادآوری می کند. چون رساله فی کیفیه الاغتذاء، رساله اطعمه المرضى و مقالة فی الاغذیه مختصره و رساله دفع مضار الاغذیه مختصره و رساله دفع مضار الاغذیه یا منافع الاغذیه و دفع مضارها و رساله فواید الاغذیه و رساله القواکه و الاغذیه و مایه خرمها می باشد.

شیوه دیگر درمانی پیش از دارو، ورزش است که کتاب فی الریاضه را نگاشته است. دیگر شیوه های مختلف تحلیل و بیرون راندن پس مانده ها و اضافه مانده های (امتلاء) تن؛ چه امتلاهی گوارشی و چه اخونی می باشد که در رساله های مختلف او چون رساله فی الفصد و کتاب فی شرف الفصد عند الاستفراغات الامتلائیة ردائه و کمیته و فضله علی سائر الاستفراغات علی ان الفصد لا یمنعه عند الاحتیاج الیه شیئی البته آمده است که به نام امیر بوعلی احمد پسر اسماعیل پسر احمد نگاشته است.

و در پایان آب درمانی و سودمندی ها و زیان های گرمابه را در رساله فی الحمام و منافع و مضاره و مقالات مختلف و در بخشی از کتابهای گوناگون خود چون المرشد فی الطب آورده است.

رازی نه تنها در دانش پزشکی پیرو بقراط و جالینوس است، بلکه در فلسفه و اخلاق نیز پیرو ایشان بوده و از آرا و اندیشه های آنان بهره ها گرفته است. رازی تمام نوشته های جالینوس را یا خود مستقیم به دست آورده و مورد پژوهش قرار داده و یا ترجمه های حنین بن اسحاق را مطالعه کرده است. او این عشق و علاقه را به جایی می کشد که فهرست حنین بر کتابهای جالینوس را گسترش می دهد و به آثاری

دست می یابد که در فهرست چنین نبود و آگاهی به آن نداشته و آن را در رساله‌ای جداگانه می آورد. ابن ابی اصیبعه نیز این گفته را به گونه‌ای دیگر تأیید کرده و می آورد.

رازی کتابی با نام شکوک علی جالینوس را به نگارش درمی آورد و با فروتنی بسیار از جالینوس به عنوان منت گذارنده راهنما، سود ده، نعمت دهنده و ولی نعمت خود نام می برد و از فشار اطرافیان و ملامت و تهمت آنها بر خویش می نالد و پس از بزرگداشت دوباره مقام علمی و منزلت استاد می گوید: هنر پزشکی و فلسفه و آموزگاران و فیلسوفان و پزشکان در این است که تسلیم محض بودن دانشجویان را نسبت به استادان نمی خواهند، دلیل و برهان را پایه می دانند. او سپس وارد بحث می شود و برخی نظریات فلسفی و جهان بینی و منطقی، پزشکی، و حتی ادبیات و زبان شناسی او (جالینوس) را به نقد و بررسی می کشاند و از سوی دیگر اندیشه‌های مستقل خود و گسترگی پژوهش خود را در آثار جالینوس آشکار می کند.

رازی این شیوه را در مورد بقراط نیز ادامه می دهد. او کتاب فصول بقراط را ویرایش می کند. چون دیدگاه ویژه‌ای نسبت به آن دارد. او این کتاب را پرارزش و خلاصه دانش پزشکی می داند. به گونه‌ای که می توان آن را کتاب جیبی راهنمای پزشکی آن زمان دانست. او در ابتدای المرشد یا الفصول می‌الط می گوید: «وادر شدم آن را دگرگون کنم. چون در هم بر هم و نامرتب بی نظم، پراکنده پیچیدگی و نارسایی و بدون فصل بندی مناسب بود. برای حفظ و ثبت بهتر آن در ذهن دانشجویان و پژوهشگران خواستم آن را از ابتدا با شکل مناسب و بخش بندی و سرفصل های تازه بنگارم و در ضمن از فرو رفتن در پیچیدگی ها و گرافه گویی ها پرهیز نمایم».

رازی با نقد فصول بقراط در اندیشه زنده کردن نام و کتاب آموزگار خویش است. این کتاب را می توان به گونه‌ای از مهمترین کتاب های رازی به شمار آورد.

چون از یک سو می‌توان گفت که زمان نگارش آن، پایان دوره نوشتاری او بوده است و از دیگر سو مرجعی برای کتابهای بقراط و جالینوس و دیگر پزشکان به همراه بسیاری از کتاب‌های خویش می‌باشد که تقریباً همه مباحث و مسائل پزشکی روز را به طور خلاصه مرور می‌کند و برای روشن‌تر شدن و دسترسی بیشتر به اطلاعات پزشکی به منابع تخصصی‌تر ارجاع می‌دهد.

ارزش کتاب مرشد

این کتاب از نوشته‌های ارزشمند رازی به شمار می‌آید که می‌توان با بررسی آن به گرانبار بودن دانش پزشکی رازی پی برد؛ بلکه به قلّه دانش پزشکی عربی به شکل عمومی در سده چهارم هجری (دهم میلادی) رسید؛ ولی این کتاب مهارت علمی رازی را به عنوان پزشک بالینی به خوبی روشن و نمایان نمی‌کند. او در اینجا از گزارش بیماری بیماران به جرّ یک بار و آن هم کوتاه سخن نمی‌گوید. وی آزموده‌ها و مشاهدات خود را در آن نگاشته است. او یادداشتهای خود را در تاریخچه بیماران که در کتاب‌های دیگر عادت به نوشتن آن داشت تا صورت واقعی و زنده بیماری را به تصویر درآورد، در اینجا نیاورده است.

رازی این کتاب را پس از پژوهش‌های گسترده در نوشته‌ها و پس از به دست آوردن تجربه بسیار نگاشته است و انتشار آن پس از نوشتن بسیاری از کتاب‌های مشهور دیگر اوست. رازی در این کتاب نام کتاب‌های گذشته خود را چون جامع الکبیر و همچنین کتاب او فی الاستعمال الاسهال فی ابتدا الحیات و کتاب فی الباه و کتاب الشراب و کتاب دفع مضار الاغذیه و کتاب الشکوک علی جالینوس و کتاب صناعه الطب و کتاب سمع الکیان می‌آورد.

و گواه ما بر اینکه رازی بسیاری از کتابهای مرجع پزشکی را پیش از نوشتن این کتاب بررسی کرده بود، آن است که رازی پزشکان را به بررسی کتاب بقراط در مقدمه المعرفه راهنمایی می‌کند؛ همان‌گونه که به بسیاری از کتابهای جالینوس اشاره

دارد؛ از برخی از آنها چون ادوار الحمیات و الادویه المفردة و الازمان الامراض و الاسطقات و البحران و ایام البحران و تدبیر الغذاء فی الامراض الحاده و العلل و الاعراض و حیلہ البرء و قاطاجانس و کتاب المزاج و کتاب النبض و کتاب التنفس و غیره نام می برد. همچنین به کتابهای پزشکان دیگر چون «ارسیلوس» و «اصطفی» و «مغنیس» راهنمایی می کند. رازی می گوید: شایسته است کتابی را کنار نگذاری مگر آن که بر آن آگاهی یابی و بدانی در آن چیست و نه تنها این بخش (پیشاب) بلکه بخش های دیگر را نیز در بر می گیرد.

نگارش کتاب المرشد بالفصول فی الطب هنگامی است که رازی در توصیف کتاب الفصول بقراط می گوید: کتابی درهم و بی نظم و نارسا از بیان کلیات پزشکی به طور کامل است که نشانی از بالای بودن منزلت پزشکی رازی در آن هنگام بوده است و به قول خود رازی، الفصولش کتابی است ویژه تر، کوتاه تر و در عین حال رساتر از خود کتاب جالینوس. همچنین رازی کتاب خود «الشکوک علی جالینوس» را نوشته و در آن نظرات بی شمار خود را در نقد نویسنده (جالینوس) آورده بوده است.

هدف رازی از نوشتن کتاب المرشد فی الطب

رازی هدف خود را از نگارش المرشد، نقد بقراط می داند و می گوید: «فصول بقراط را بی نظم و ترتیب دیدم. از سوی دیگر در آن به پیچیدگی و نارسایی نویسنده از نام بردن تمامی یا برخی از کلیات پزشکی برخورد کردم. چرا که می دانستم چگونه می توان این نام ها را به خاطر سپرد. این امر مرا وادار کرد که کلیات پزشکی را در اینجا فصل بندی کرده بیاورم؛ و همچنین او می خواست که کتاب المرشد دربرگیرنده خلاصه دانش پزشکی به صورت از آن کمک گیرد و این بخشی است که بدون آن هیچ پزشکی پزشک نخواهد شد». او همچنین می خواست این کتابش همچون هشدار دهنده و یادآوری کننده پایانی یک لیست بلند و بالای این دانش

پزشکی باشد.

دانشمندان متفق القولند که ترجمه این کتاب، چاپ شده به زبان لاتین تا سده پانزدهم در دانشگاههای اروپا تدریس شود.

کتاب الفصول بقراط و المرشد رازی:

چنان که گفته شد، در میان کتابهای طبّی ابوبکر محمد بن زکریای رازی، یکی از مهمترین آنها همین اثر است. رازی در این کتاب عمدتاً به موضوع و مضمون فصول بقراط، یعنی به طب نظری توجه داشته و خواسته است تا نقایص کتاب بقراط را برطرف سازد. وی در این اثر، از آثار متعدد جالینوس و سایر اطباء نقل قول می کند. فصول بقراط (Les Aphorisme d. Hippocrate) کتابی است شامل هفت مقاله که در ضمن تعریف علم طب و قوانین آن، به مباحث طبّی پرداخته و این مقالات حاوی همه مطالبی است که در کتب دیگر او نقل شده است.

ترجمه این کتاب به عربی توسط حنین بن اسحاق (۱۹۴ - ۲۶۰ هـ.ق.) به نام الفصول البقراطیه فی اصول الطبیّه به اهتمام تیتلر و تصحیح مولوی سلیمان غلام مخدوم و عبدالله مولوی در کلکته به سال ۱۸۳۲ م. به طبع رسیده است؛ و ابن القف (۶۳۰ - ۶۸۵ هـ.ق.) شرحی بر آن دارد که تلخیص آن به نام تلخیص شرح ابن القف علی فصول بقراط به اهتمام و تلخیص و طبع دکتر بشارت زلزلی در مطبعه خدیویه اسکندریه، به سال ۱۹۰۲ م. چاپ شده است.

این کتاب از جمله کتبی بوده که در زمان رازی و پس از وفات وی متداول و معمول به اطباء بوده است. نظامی عروضی سمرقندی، در مقالت چهارم کتاب معروف خود (مجمع النوادر / چهارمقاله) چنین بیان می نماید: «... پس طیب باید که نیکو اعتقاد باشد و امر و نهی شرع معظم دارد و از علم طبّ باید که فصول بقراط و مسائل حنین اسحق و مرشد محمد زکریای رازی و شرح نیلی که این مجملات کرده است، به دست دهد».

رازی در ابتدای این کتاب می گوید: «چون کتاب فصول بقراط را از حیث عدم نظم و تفصیل دانش و معلمین مشکل دیدم، از این جهت بر آن شدم که این کتاب را تنظیم کنم که مدخل در صناعت طب شود و طریقه آسانی برای شاگردان باشد».

این کتاب دارای فصول بیست و نه گانه ای است که بدین قرار است: «اسطقسات، در ترکیب انسان، در مزاج و اقسام آن، در آب و برف و یخ، در استخراج نیروی داروها و غذاها، در ریاضت (ورزش) و خواص آن، در حمام و خواص آن، در خواب و بیداری، در احتیاج به غذا و طریق نیکوی آن، در امتلاء، در زیادی اخلاط، در داروهای مسهله، در قی و ادویه مقیه، در دفع ادرار، در دفع سایر فضولات، در شراب، در جماع و نزدیکی، در ترکیب داروها، در بیماریها و اسباب و علل آنها، در استدلال علتها و بیماریهای احشاء، در ادرار، در نبض، در تنفس، در بحران، در روزهای بحران، در اوان و زمان بیماریها، در نضج (بهبود)، در تبها (به تفصیل)».

رازی کتاب دیگری نیز دارد که به نام تفسیر الفصول بقراط (کتاب تفسیر تفسیر جالینوس لفصول بقراط / تلخیص لفصول بقراط / کتاب تفسیر کتاب تفسیر جالینوس لفصول بقراط / کتاب فی تفسیر کتاب جالینوس لفصول بقراط) است. جالینوس تفسیری بر کتاب فصول بقراط دارد که رازی تفسیری بر این تفسیر جالینوس نگاشته است. این کتاب غیر از الفصول فی الطب یا همان المرشد فی الطب است.

دیگران نیز تفسیر و شروحنی بر فصول بقراط نوشته اند؛ مانند: ابن الفیفس مسیحی، ابوالحسن علاءالدین بن علی بن ابی الحزم قرشی، و همچنین ابی صادق عبدالرحمان نیشابوری.

کتاب بقراط و جالینوس کتبی بوده اند که مورد نظر قدما بوده و عموم استادان، مطالعه آن را برای طالبین علم طب توصیه می کردند. به عنوان نمونه، در قابوسنامه امیر عنصر المعالی قابوس بن وشمگیر آمده است: «... اما حفظ صحت از تدبیر اصحا

(تندرستان) طلب باید کرد، از جمله سته عشر (۱۶ کتاب جالینوس) و معالجات بیماران و قوانین علاج از جمله سته عشر طلب کن و علامات نیک و بد از مقدمه المعرفه و از فصول بقراط و علم نبض و علم النفس الکبیر و از نبض صغیر و علم بول از مقالات اول طلب کن از کتاب بحران از جمله سته عشر و ... این توصیه ها و راهکارها نشان می دهد که کتابهای بقراط و جالینوس تا چه حد در آموزش پزشکی برای یک دانشجوی علم طب حائز اهمیت بودند. به همین دلیل، بسیاری از اطباء، مختصراً رازی از کتب جالینوس و بقراط استفادات کامل نموده و پس از آن که آن کتب را شرح و یا تلخیص نموده، خود کتب و رسائل معتبری تألیف نموده اند که در این راستا، «کتاب المرشد فی الطب» از آن جمله است.

کتابشناسی الفصول یا المرشد فی الطب رازی:

الف) نسخ خطی در کتابخانه های ایران:

۱- نسخه خطی کتابخانه مجلس شورا (سنا): نخستین کتاب از مجموعه پزشکی که ۱۹۷ برگ که کتاب المرشد در صفحه ۱ تا صفحه ۵۰ می باشد. حدود تاریخ کتابت آن به سده هشتم و نهم برآورد می شود.

- فهرست کتابهای خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (مجلس شماره ۲) با کوشش شادروان محمدتقی دانش پژوه و آقای بهاءالدین علمی انواری، جلد اول، ۱۳۵۰ خ، صفحه ۱۸- و ۲۰؛ همچنین در نشریه کتابخانه مرکزی (۱۳۴۰-۱۳۴۱ خ) دفتر ۲، صفحه ۲۵۴ مجموعه ۳۲۵۸ رازی.

۲- نسخه خطی کتابخانه مجلس شورا: مجموعه دو رساله ای است یا ۱۷۸ برگ، که خط آن نستعلیق و بی تاریخ حدود آن سده دهم برآورد می شود و از برگ ۱۵۵ تا ۱۷۸ را شامل می شود.

- فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، جلد ۱۲، به کوشش شادروان محمدتقی دانش پژوه، دکتر علینقی منزوی، ایرج افشار و احمد منزوی، در تهران سال ۱۳۴۶ چاپ شد.

۳- نسخه خطی کتابخانه مجلس شورا (سنا): بیست و سومین کتاب در یک مجموعه پزشکی شماره ۳۶۰ با نام مجمع النفائس و حجله العرائس است.

- فهرست کتابهای خطی کتابخانه مجلس سنا، جلد ۱، به کوشش شادروان محمدتقی دانش پژوه و آقای بهاءالدین علمی انواری، صفحه ۱۸۵ تا ۱۸۷، چاپ تهران، ۱۳۵۰؛ همچنین در نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، شماره ۶، شادروان محمدتقی دانش پژوه، آقای ایرج افشار ۱۳۴۸ خ، صفحه ۵۶۳.

۴- نسخه خطی کتابخانه ملک: بیست و یکمین نسخه از مجموعه ای با شماره ۴۵۷۳، کتاب آن ۱۰۸۶ ق به وسیله منصور پسر ولی الله الطیب و ابومسلم کهپایی در همان روزگار است.

- فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملک وابسته به آستان قدس، جلد ۷، بخش مجموعه ها و جنگ ها، به کوشش شادروان محمدتقی دانش پژوه و آقای ایرج افشار، و آقای محمدباقر حجتی و احمد منزوی، تهران، ۱۳۶۹؛ همچنین در: فهرست مؤلفات و مصنفات رازی، نگارش شادروان دکتر نجم آبادی، صفحه ۵۲، چاپ اول، ۱۳۳۹ خ؛ و در: نشریه کتابخانه مرکزی ۱۳۴۱ - ۱۳۴۰ شماره ۲، نسخه های خطی، ص ۲۴۴.

۵- نسخه خطی کتابخانه ملک با شماره ۱۹۹۴. (نک: فؤاد سزگین، تاریخ نگارشهای عربی، جلد ۳، ص ۳۸۸؛ دکتر نجم آبادی، «مؤلفات و مصنفات رازی»، صفحه ۵۸ و ۳۰۷، چاپ ۱۳۷۰؛ «نشریه کتابخانه مرکزی»، شماره ۲، ۱۳۴۱ - ۱۳۴۰، ص ۲۴۴؛ کتاب شناسی نسخ خطی پزشکی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، ص ۲۱۹، تهران، ۱۳۷۱).

۶- نسخه خطی کتابخانه آیه الله مرعشی با نام فصول بقراط از بوبکر محمد پسر زکریای رازی، تاریخ کتابت ۱۲۸۴ خ، شماره ۶۸۷۶.

- التراث العربی فی خزانه مخطوطات مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، به کوشش سید احمد اشکوری، ۱۴۱۴ ق، صفحه ۱۸۳.

۷- نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی، از سده هفتم هجری که در ضمن فهرس تازه منتشر شده (ج ۲۰) معرفی شده است.

ب) نسخه‌های خطی المرشد رازی در کتابخانه‌های جهان:

۱- نسخه خطی در مجموعه یهودا که گارت آن را معرفی کرده است در کتابخانه دانشگاه پرینستون آمریکا به شماره ۱۰۷۶ و تاریخ کتابت ۶۸۱ ق و ۸۸ برگ است. این نسخه در همین کتاب به صورت نسخه برگردان منتشر شده و در سطور بعدی به تفصیل آن خواهیم پرداخت.

۲- نسخه خطی کتابخانه مسجد ایاصوفیه ترکیه، از برگ ۱۸ رو تا برگ ۴۸ پشت، سطر هفتم به شماره ۳۷۲۴- نک ریتر - والتر - ۸۳۴

بخشی از یک مجموعه پزشکی که دارای خطی خوب و خوانا ولی پر از غلط و بی تاریخ است ظاهراً به سده هفتم هجری می‌رسد. مقاله‌ای در مجموعه مقالات آکادمی علوم پروس، شماره ۲۶، برلین، ۱۹۳۴ م، از صفحه ۸۰۱ تا ۸۴۸ درباره ترجمه‌های عربی از یونانی در کتابخانه استامبول نیز آن را شناسانده است.

۳- نسخه خطی المرشد کتابخانه خلیق ملی، (عمومی) در شهر بوسنه ترکیه با شماره (۶) ۱۱۲۶ (گزیده برگ ۱۱۸ پشت تا ۱۲۰ پشت) و تاریخ ۸۰۵ ق، توسط آقای خراجچی آغلوزاده شناسانده شده است.

۴- نسخه خطی از مجموعه پزشکی، طلعت ۵۹۴ در دارالکتب قاهره مصر، از برگ ۴۴ پشت تا برگ ۵۶ رو، مکتوب سال ۸۵۹ ق.

۵- نسخه خطی، کتابخانه توفیق وهبی در بغداد که توسط شادروان دانش پژوه در نشریه کتابخانه مرکزی، دفتر پنجم، صفحه ۴۰۸ و ۴۰۹ آن را فهرست و شناسانده است. تاریخ استنساخ آن ۱۰۸۵ ق می‌باشد.

۶- نسخه خطی کتابخانه پزشکی ارتش در کلیوند امریکا A88 (برگ ۱- ۵۰ سده ۱۳ هجری، «نک: فهرست کتابخانه، ص ۳۲۷)

۷- نسخه خطی کتابخانه حلب توسط آقای بازیزل شناسانده شده است. مجموعه‌ای از کتابهای پول سبات که پس از مرگ او به مصر و حلب برده می‌شود که نسخه‌های خطی حلب به کتابخانه «الظاهریه» دمشق که نام کنونی آن کتابخانه اسد (ملی سوریه) است، نگهداری می‌شود. (نک «فهرست سباط»، ۱۰۰/۱، ش ۸۵۵)

(ج) چاپی: تنها مورد چاپ شده کتاب «المرشد» توسط دکتر ا. ز. اسکندر پس از پژوهش و بررسی روی دو نسخه خطی مسجد ایاصوفیه و دارالکتب مصر در سال ۱۹۶۱ م- ۱۳۸۰ ق به جای جزو یکم از مجلد هفتم مجله «معهد المخطوطات العربیه» چاپ می‌شود که در ۵- ۱۹۹۶ م در همان رسانه مجدداً به چاپ می‌رسد. ترجمه‌های گوناگون لاتین آن با عنوان Aphorismi نک. اشتاین شنایندرو ترجمه‌های اروپایی، شماره ۱۷۸ همانجا، و ترجمه‌های عبری آن در صفحه ۷۲۸ است.

همچنین در ایران ترجمه فارسی نسخه چاپی دکتر اسکندر توسط دکتر محمدابراهیم ذاکر در تهران (دانشگاه علوم پزشکی تهران) به سال ۱۳۸۳ شمسی منتشر شد.

(د) ترجمه: لاتینی، با عنوان «Aporismi». نک: اشتاین شنایندر، ترجمه‌های اروپایی، ش ۱۷۸؛ همو، ترجمه‌های عبری، ص ۷۲۸. (نک: تاریخ نگارش‌های عبری، فواد سزگین، ج ۳، ص ۳۸۸).

در باره نسخه حاضر:

نسخه حاضر، به زعم نگارنده، قدیمی‌ترین نسخه موجود از این کتاب رازی است که متعلق به کتابخانه پرینستون آمریکا می‌باشد که به شماره ۱۰۷۶ نگهداری می‌شود. تاریخ کتابت آن، همچنان که در آخر نسخه آمده است، سنه ۶۸۱ هجری قمری است که در ۸۸ برگ (۱۷۶ صفحه) موجود است.